

Іцхокас Мєрас

НА ЧОМУ ТРИМАЄТЬСЯ СВІТ

Icchokas Meras

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Іцхокас Мерас

Ties gatvės žibintu
Ant ko laikosi pasaulis
Geltonas lopas

Світло серед руїн
На чому тримається світ
Жовта латка

З литовської переклала Наталя Трохим

Vyturio leidykla

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2022

УДК 821.172
М 52

Переклад з литовської: Наталія Трохим

М 52 Іцхокас Мерас.
Світло серед руїн. На чому тримається світ. Жовта латка /
Пер. з лит. Наталії Трохим. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. – 288 с.
ISBN 978-966-378-944-6

У цій книжці вміщено три твори Іцхокаса Мераса: дебютну автобіографічну повість в новелах «Жовта латка», дитячий роман «Світло серед руїн» та роман-баладу «На чому тримається світ».

У перших двох творах головні герої – діти, єврейські і литовські, які живуть у війні, переживають неймовірні випробування і рятуються, як можуть. І при цьому милуються красою, думають про вічне, турбуються про інших.

У романі-баладі головна героїня – мати, яка віддає на виховання і потім втрачає рідного сина, натомість рятує, годує і ростить трьох чужих дітей, різних за національністю. Для неї немає чужих дітей, і дитя ворога для неї – не ворог. Її любові вистачає на всіх – і навіть на світ, у якому кояться несусвітні речі.

На обкладинці використано зображення роботи
Івана Остафійчука

Переклад книги став можливим за підтримки

Fund for Central & East European Book Projects, Амстердам

Литовський культурний інститут

УДК 821.172

ISBN 978-966-378-944-6

© Vyturio leidykla
© Icchokas Meras
© Наталія Трохим, переклад
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2022

СВІТЛО СЕРЕД РУЇН¹

¹ У книжці використано цитати з таких творів: Дж. Свіфт. Мандри Гуллівера / пер. з англ. Ю. Лісняка; Е. Распе. Пригоди барона Мюнхгаузена / пер. Г. Тютюнника; А. де Сент-Екзюпері. Маленький принц / пер. з фр. А. Жаловського.

*Хлопчикам і дівчаткам – тим, що були,
й тим, що будуть, – присвячується*

*– Тату, а чому люди живуть на світі?
– Просто живуть собі.
– Але чому?
Тато промовчав.
– Бач, місяць має очі. Він живий?*

З розмови

*Коли місяць уповні, на ньому видно
плями.*

Зі спостережень

1

*– Можна? – запитав хлопчик.
– Хвилинку, – відповіла дівчинка, зручно вмощую-
чись поруч.
Він поклав книжку на коліна і чекав.
– Читай, – сказала вона.
– Гаразд. Я починаю.
Він перегорнув сторінку і почав читати: «Аж через
годину я дійшов до кінця цього поля, обгороджено-*

го тином, не нижчим від ста двадцяти футів, та обсадженого деревами такої висоти, що я зовсім не міг її визначити. До сусіднього лану вів перелаз, що мав чотири приступки та ще й величезний камінь нагорі. Вилізти на цей перелаз я не міг, бо кожна приступка була шість футів заввишки, а верхній камінь – понад двадцять. Поки шукав щілини в огорожі, з сусіднього поля до перелазу підійшов тубілець такого зросту, як і той, що гнався за нашим човном. Кожен крок його дорівнював, наскільки я міг судити, приблизно двадцяти ярдам, а на зріст він був такий, як сільська дзвіниця. До краю вражений і переляканий, я сховався у ячмінь і звідти спостерігав, як він зліз на перелаз і, озираючись на сусідній лан праворуч, почав кликати когось голосом у багато разів гучнішим, ніж наш голос у рупор; спершу мені навіть здалося, що то грім: з такої-бо височини він лунав.

На поклик з'явилося ще семеро таких самих страховищ із серпами, завдовжки з шість наших кіс. Ці люди були вдягнені бідніше, ніж перший, і були, мабуть, його слугами або наймитами; вислухавши його, вони пішли жати на той лан, де я ховався. Я хотів утекти від них якомога далі, але пересуватися доводилось із великими труднощами, бо стебла ячменю були одне від одного не більше як на фут і я насилу протискувався між ними. Проте я все-таки сяк-так добувся до ділянки, де ячмінь виліг від вітру та дощу. Тут уже я не міг ступити й кроку, бо стебла так поперепліталися, що протиснутися між ними було зовсім неможливо, а остюки поваленого колосся були такі цупкі та гострі, що крізь одяг впиналися мені в тіло. Тим часом я чув, що жінці наблизились ярдів на сто до мене. Знесилений утомою і пригнічений горем, я в розпачі ліг у борозну, щиро бажаючи вмерти, і став

оплакувати свою дружину й осиротілих дітей та клясти свою шалену впертість, яка штовхнула мене на другу подорож усупереч порадам усіх моїх родичів та друзів¹».

– Досить, – перебила вона і заплющила втомлені очі.

Він мовчав, бо йому теж стало сумно і страшно через тих велетнів.

– Я не хочу, щоб він був маленький... Я хочу, щоб він був великий-превеликий...

– Гаразд, – відповів хлопчик, погортавши книжку і почав знову читати з іншого місця:

«...я лежав горілиць, і мої руки та ноги так само, як і моє довге густе волосся, були міцно прив'язані до чогось на землі. Все моє тіло, від пахв до стегон, було обплутане тонкими мотузочками. Я міг дивитися лише вгору; сонце починало вже припікати, і світло його сліпило мене. Навкруги чувся якийсь гомін, але хто то гомонить, я не міг розгледіти, бо, лежачи в такій позі, бачив тільки небо. Незабаром на моїй лівій нозі заворушилося щось живе і, поволі посуваючись уперед, опинилося в мене на грудях, а потім підійшло під саме підборіддя. Опустивши погляд, наскільки зміг, я побачив чоловічка дюймів шести на зріст...

...Очевидно, тубільці, знайшовши мене на березі, де я спав, коли дістався до суходолу, зразу відрядили гінця до імператора, і державна рада ухвалила зв'язати мене описаним вище способом (це зробили вночі, поки я спав), а також надіслати мені вдосталь їжі та питва і приготувати екіпаж, щоб перевезти мене до столиці».

– Тут вирвано кілька сторінок, – сказав хлопчик. – Але я читатиму далі.

¹ Тут і далі, до кінця розділу, – цитати з книжки Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера» (в перекладі Ю. Лісняка).

– Читай, читай, – закивала вона.

«Я подав імператорові стільки прохань про дарування мені волі, що його величність поставив нарешті це питання на обговорення в кабінеті міністрів, а потім і в державній раді...

...Можливо, читачеві буде цікаво довідатись, як заведено висловлюватися в країні ліліпутів, а також узнати про умови, на яких мене було звільнено, тому я наводжу тут зроблений мною по змозі дослівно переклад усього документа:

...Могутній імператор Ліліпутії, окраса й пострах всесвіту... Його найвеличніша величність ласкаво пропонує Чоловікові Горі, що недавно прибув до наших небесних володінь, такі умови, що їх Чоловік Гора під урочистою присягою обіцяє додержуватися:

I. Чоловік Гора не має права залишити наші володіння без нашого офіційного дозволу, скріпленого нашою великою печаткою.

II. Він не вступатиме до нашої столиці...

III. Названий Чоловік Гора має обмежувати...».

– Досить, – сказала дівчинка. – Годі читати. Мені прикро через це все. І шкода тих дурних маленьких людей.

– І мені, – відповів хлопчик і згорнув книжку.

Тепер вони сиділи поруч і мовчали.

2

Він висунув голову через дірку в стіні й роззирнувся.

Вона сиділа, скулена. Певне, давно вже чекала.

– Чшшш... – прошепотіла вона, коли він зачепив плечем стіну і їй під ноги скотився камінчик.

Він сховав голову, потім знову висунув і знову роззирнувся, але дуже обережно; вона ж казала: «Чшшш...».

Дівчинка простягнула руку і взяла його за плече:

– Ходімо...

Він проліз крізь вузький отвір, і тепер зачепив стіну лівим ліктем. Пробоїна в стіні розбитого будинку була дуже вузька, нерівна, і він щоразу старався протиснутись якомога обережніше, щоб ніде не зачепитися, – але дарма. Хоч і справді дуже старався. І не тому, що вдома мама з татом будуть дорікати, хоч би й поглядом, або навіть сваритись і погрожувати ременем – не так через подряпини, як через подертий одяг. І не тому, що це боляче. Хоча було дуже боляче, особливо коли гострим краєм цегли здерти тоненьку шкірку – там навіть крові не було, лише латочка тіла без шкірки, і проступали з-під шкіри прозорі жовтаві краплі, і пекло вогнем, так що не задмухати й не загасити.

Але його турбувало не це.

Він завжди боявся вартових. Йому здавалося, що ті вартові, навіть якщо не бачать його, все одно відчують запах крові або тих жовтавих крапель, що проступають на латочці тіла без шкірки. І цей запах солдати можуть занюхати, обернутися і побачити, як він і вона, тримаючись за руки, скрадаються попід стіною розбитого будинку, відраховуючи дванадцять кроків до безпечного сховку серед руїн.

Так, цей проміжок у дванадцять кроків був дуже небезпечний. І не тільки тому, що їх могли побачити. Хоча невідомо, що буде з ними, якщо їх помітять і схоплять. Але навіть це не найгірше. А найгірше, що вартові можуть побачити ту невелику пробоїну, через яку можна лазити туди-сюди, і тоді її замурують або заб'ють, і він більше не зможе приходити сюди щодня вранці або, частіше, ввечері.

І вона залишиться сама по цей бік стіни зруйнованого будинку, а він – по той. І їй буде самотньо. Хоча

крім неї тут живе багато людей. Зрештою, в неї є мама і тато, і друзі, і ще багато людей живе по цей бік стіни. І все-таки вона буде самотня, так само, як він.

Він дужче стиснув її маленьку худеньку долоньку.

– Не бійся, – прошепотіла вона, – нас не побачать...

Залишилось чотири...

Справді, залишилося лише чотири кроки, а вісім вони вже пройшли, але все-таки це було найнебезпечніше місце по дорозі до їхньої криївки, де ніхто не міг би знайти їх, де навіть можна було кричати, і ніхто не почує, бо жоден звук не пробивався крізь потужні стіни колишнього монастиря, – звуки гасли, здіймаючись вгору і зникаючи в небі, під ліхтарем, який з висоти світив їм вечорами, коли западав морок.

Так, вони могли навіть кричати і реготати на повен голос, – але вони не кричали і не реготали. Адже вартові не так вже й далеко, ану ж вони вловлять запах крові чи тих жовтавих крапель, що проступають, коли здерти тоненьку шкірку.

– Три...

Вона завжди рахувала кроки з кінця, починала:

– Дванадцять...

І тоді йому здавалося, що перед ними сотні миль, які треба здолати пішки, і що цей шлях ніколи не скінчиться.

А вона була така спокійна, ніби ця лічилка втішала її. Можливо, так воно і було. Адже лічба, починаючи з дванадцяти, зменшувалась. А коли діти врешті потрапляли на свою територію, то падали на долівку, важко дихаючи, ніби й справді пройшли сотні кілометрів, такі були втомлені, – і тоді вона зблискувала рядком білих нижніх зубів, бо згори вирости тільки два передні, а решта все ще чогось чекали, мружила свої великі сірі очі, зітхала і казала:

– Все!

Іноді, коли набридало сидіти, вони лягали поруч. На долівці було так мало місця, що він впирався боком в одну стіну, а вона – в іншу. А потім, коли він вибирався звідти і прослизав через пробоїну в двір, на ньому завжди лишався брунатний цегляний пил. Хоча в їхньому сховку було дуже тісно, хоча вони завжди лежали на тому самому місці й мимоволі терлися до стін, завжди там само, – стіни ніяк не стиралися і вперто залишали сліди на одязі й тілі. Коли він опинявся у дворі, починав неспішно витріпувати і відчищати той брунатний пил, мабуть тому, що уявляв себе коло неї, і ту стіну, в яку впирається правим боком і яка залишає свої вічні сліди – брунатний пил. Дівчинка, лишаючись без нього, мабуть, уявляла те саме. Вона теж не мала куди поспішати. І коли він повертався вранці, а часом аж ввечері, скрадаючись попід стіною, він бачив її ліве плече, підрум'янене цегляним пилом.

Але не страшно, що сховок їхній був такий тісний, що вони тулились одне до одного і до стін, коли лягали поруч. Лежачи горілиць вони бачили просто над собою, вгорі, великий вуличний ліхтар у формі кристалого капелюха, а над ним і довкола – небо. Небо захмарене, сіре або голубе, темно-синє і чорне, всіяне зірками. Вони звідти не бачили місяця, проте їм вистачало й зірок.

– Один... – тихо сказала вона.

І зникла першою, бо йшла попереду, а слідом – він. Біля стіни нікого не було, ніхто їх не бачив, тому і страх пропав.

Вони сиділи, скулившись, лицем до лиця.

– Що, страшно було? – запитав він.

– Ні, просто треба було спішити. Коли ми кудись виходимо, завжди треба спішити.

Йому було смішно, що вона сказала: «Ми кудись виходимо».

Ніби вони й справді могли кудись вийти, ніби їхній шлях не завжди той самий – дванадцять кроків вперед і стільки само назад.

Але він нічого не сказав і не засміявся.

Він простягнув їй дві сливки – ще зелені, ще ледь почали жовтіти, – та вона цього не могла побачити, бо тут було темніше, ніж надворі, і ліхтар ще не горів, але й без того вона знала, що сливи зелені, бо в таку пору вони не досягають. А ще вона могла спитати, де він взяв ці сливи, а він не хотів, щоб вона знала. Бо тоді вона б їх не їла. А їй треба їсти. І сливки, і не сливки, – все, що він принесе.

– А ти? – спитала вона. – Давай одна мені, друга тобі, добре? Тримай!

Він ковтнув слину.

– Фе! – скривився він. – Я вже не можу на них дивитися. В мене вже оскома. Але якщо ти просиш, я можу надкусити шматочок.

Вона дала йому сливку, він прокусив її аж до кісточки, відчув на губах сік – кисло-гіркий, але дуууже смачний, – і відірвався.

– Зуби ломить. Не хочу більше. Їж сама.

Вона їла, повільно висмоктуючи ті кислі з гірчиною соки, і їй, мабуть, теж було смачно. Вона їла і дивилася на нього, а він сидів навпроти і мовчав. Вона обгризала сливки до кісточки, потім обсмоктувала кісточку. А йому приємно було дивитися на неї, тож він просто мовчки дивився.

– Чому ти не дівчинка? – спитала вона, обсмоктуючи кісточку першої сливки.

– Що?

– Я спитала, чому ти не дівчинка?

– Я? Не знаю.

– От якби ти був дівчинкою, я б тебе розчісувала. Він би ніколи до такого не додумався.

Він провів долонею по голові, нещодавно підстрижений: мама стригла його кравецькими ножицями. Ні, він ніколи про таке не подумав би.

– А ти б хотіла? – запитав він. – Ти б хотіла, щоб я тебе розчісував, якби був дівчинкою?

Вона опустила голову, а потім кивнула.

– Але в мене нема гребінця.

Вона підвела на нього свої великі сірі очі.

– Я сьогодні знайшла... Ось, в мене є гребінець.

Вона вийняла з рукава довгий кістяний гребінець, на якому збереглося лише чотири зубці. Він їх полічив. Спочатку він полічив п'ять, але той п'ятий був дуже короткий, відламаний, і він таки вирішив, що зубців чотири.

Але все-таки це був гребінець.

Вона нахилила голову і присунулася ближче.

Він став її розчісувати – лагідно і старанно.

Розчісував її, а сам думав про щось зовсім інше. Недавно він прочитав книжку про магичні предмети і речі, які називаються талісманами. Він повільно водив гребенем згори вниз і думав: «Її волосся таке тонке, м'яке і гладеньке, таке шовковисте. Волосинки такі тонюсінкі, їх, мабуть, по тисячі в одному пасмі. Вони такі м'які, гладенькі, такі блискучі, що, мабуть, можуть бути талісманами. Подумати лишень – тисячі талісманів! Можна стати десь на перехресті і дарувати кожному перехожому по волосинці. Кожній людині – одну! І їх би було багато, дуже багато, тисячі. Кожен повісив би собі на шию маленький мішечок, а в ньому була б тоненька ніжна волосинка – талісман. І тоді можна було б нічого не боятися, зовсім

нічого. Така людина ніколи б не наступила на міну, в неї б не влучили бомби або снаряди, жоден осколок не поранив би її, жодна куля не вбила б її. А якби хтось поставив цих людей над ровом і хотів розстріляти, то всі кулі відскочили б від талісманів, полетіли б назад і вбили тих, хто стріляв. Так і було б! А волосся в неї таке тоненьке, в одному пасмі, мабуть, ціла тисяча, його вистачило б на ціле місто, а може, навіть на кілька міст».

Він дуже гарно її розчесав. Що з того, що гребінець був чотиризубий, з відламаним п'ятим. Її гострі худенькі плечі потонули у довгому волоссі, м'якому і блискучому.

Він запитав:

– А знаєш, що таке талісман?

– Ні, не знаю.

– Якщо людина має талісман, з нею не може статися нічого поганого.

– Справді?

– Так, справді. Нічогісінько. Уявляєш?

– А в кого вони є? В німців?

– Ні, що ти! У африканців, індіанців.

– А-а-а...

– А якби кожна твоя волосинка була талісманом...

Твої коси такі шовковисті, такі тонкі, м'які, блискучі... Ти б дозволила їх обстригти?

Вона обернулася і подивилася йому в очі.

– А ти взяв би їх собі?

– Хіба одну волосинку.

– І подарував би моїй мамі?

– Звичайно!

– І всім людям, які тут є?

– Всім.

– А мені б залишив?

– І тобі, звісно! Подивися, скільки їх! Безліч.

– Тоді... Ріж.

Він аж злякався. Сам не знав, чого.

Похилив голову:

– В мене немає ножиць.

– Можна зробити інакше: висмикуй по одній волосинці, щоб не так було боляче.

Він уявив, як сидить коло неї і висмикує по волосинці.

Його аж перетрусило.

– Ні-ні! Так не можна. Треба тільки обтяти коси. Інакше не спрацює.

– Шкода... – сказала вона, – що в нас немає ножиць.

– Так, шкода... Але ж ми не винні, що не маємо ножиць і не можемо робити все, що захочемо.

– Можна знайти ножиці. І я могла б, але не знаю де. Але ти можеш знайти.

Він кивнув.

– Гаразд... Я пошукаю.

Погладив її долоньку – тоненьку, худеньку, напівпрозору.

– Ти не шкодуй моїх кіс.

Не підводячи голови, він сказав:

– Добре... – і стиха додав, – а тепер ти мене розчеши!

Вона зразу взяла гребінець – той самий, чотиризубий, – і лагідно провела ним по коротко стриженій голові.

А якби й твої волосинки були талісманом, – сказала вона, – то їх би вистачило на всіх людей. І не біда, що вони короткі. Правда?

Він кивнув.

А вона більше долонями, ніж гребенем, гладила його коротке жорстке волосся і милувалася, як воно блищить.

Згодом, коли зовсім стемніло і вуличний ліхтар у формі капелюха чомусь ще не горів – може, хтось його просто не запалив, а може, з ним щось не так, – вони лежали на долівці, тісненько притулившись одне до одного, і він впирався в цегляну брунатну стіну правим боком, а вона в протилежну – лівим.

І тоді вони вперше побачили тоненький місячний серп там, високо в небі.

– Дивися! – сказав він. – Це молодий місяць. Він буде рости, рости і рости, аж поки не стане повним місяцем, і тоді в нього з'являться очі, ніс і рот. Молодий місяць росте цілий тиждень, розумієш?

Він сам не пам'ятав, скільки має рости місяць до повні, але йому здавалося, що тиждень. Тому він так сказав.

– Справді? Через тиждень він буде більший? Через сім днів?

– Ага. От побачиш.

Діти знову вмовкли і тільки дивилися на місяць.

Чомусь обоє вони хотіли, щоб місяць ріс не так швидко: хай він росте не тиждень, а набагато довше – багато днів, багато тижнів, багато місяців. Хоч як цікаво дивитися на повний місяць, сміятися з його кривого носа, розпливчастих очей і роззявленого рота, але ще цікавіше спостерігати за тонким серпиком і чекати, чекати, коли він виросте, і знати, що він ростиме доти, поки не стане круглим, повним, усміхненим місяцем.

Так діти лежали, дивились у небо і тулились одне до одного, а дві старі цегляні стіни, що ніяк не перестануть пускати фарбу, посипали їх рудуватим пилом.

3

Високо вгорі світився кристалий капелюх ліхтаря.

Хлопчик приніс під пахвою книжку – потріпану, зачитану, з обшарпаними краєчками, без перших

і останніх сторінок. Але читати він не хотів і книжку взяв просто про всяк випадок.

Діти лежали поруч і, мружачись, дивилися на яскраве світло ліхтаря – під його широким капелюхом танцювали міріади пилинок.

В тому яскравому світлі не лише літали верткі вогненні нитки і спіралі, а й відкривалися небачені світи, які може були, а може й ні, а може навіть ніколи не могли бути. Ці світи були яскраві, як ліхтар, і примарні, як запліснений капелюх ліхтаря.

Вона заплющила очі.

Перед її заплющеними очима сотні вогників підскакували і стикалися, і ті примарні світи, які може були колись, може колись будуть, а може й ніколи, мерехтіли й мінилися, наче павичеве пір'я.

Вона ще міцніше заплющила очі і запитала:

– А що буде, якщо ми переживемо війну?

Він і собі заплющив очі й мовчав, бо не знав, що сказати.

Так, він не знав, що їй сказати. Але знав, що вона чекає від нього відповіді.

Так вони довго мовчки сиділи один проти одного, аж поки нарешті вона шепнула:

– Я хочу, щоб нам було весело.

– Хіба тобі не весело зі мною?

– Ні! Ні! Дуже весело.

– Чому ж тоді ти так кажеш?

– Я хочу, щоб нам було ще веселіше.

І знову вони довго-довго сиділи мовчки.

Але він знав, що вона скаже далі.

– Давай бавитись, ніби ми пережили війну, – прошепотіла вона, схилила голову і затулила личко своїми худенькими напівпрозорими долоньками.

Він знову мовчав, бо знову не знав, що сказати.

– Давай! Ніби ми живемо після війни.
Легко сказати. А зробити? Що з того вийде?
Легко сказати.

Вона знову запитала, але тепер по-іншому:

– Що з нами буде після війни? Що ми будемо робити?

Він міг дістати ту книжку – подерту, з обламаними кутиками, без перших і останніх сторінок. Але йому не хотілося читати. Він дивився вгору, понад ліхтар, на небо, на серпик місяця, що трохи потовщав, і бачив, як і вона, небачені світи – мінливі й барвисті, як павичеве пір'я. Строкаті, як дятли.

Чому так буває, коли дивишся примружено на ліхтар чи на молодий місяць?

Ось вони ще малі. Зовсім малі, значно менші, ніж зараз, просто малята. Вони брат і сестра. І важко навіть вгадати, хто молодший, хто старший.

Та обоє на рідкість розумні й кмітливі.

Літо таке жарке, аж занадто, і вони всі живуть у лісі, у великому зеленому будиночку, і кругом зелено-зелено, і шумлять високі сосни.

А по соснах стрибають білки. От білочка присяде на гілці, роззирнеться, вмоється та й почне лускати шишки і плюватися лузгою. І очі в неї лисніють, як гудзики, і гострі зубки зблискують – блись-блись. А коли білка стрибає на дах, то гримотить, як грім з ясного неба, от тільки блискавки не вистачає.

Вони двоє, брат і сестра, як зачують це, то вдають, ніби їм страшно. А як стихне – регочуть!

Так, вони дуже розумні й дотепні.

Коли тато курить, вона підходить до нього і каже:

– Тату, чому ти куриш?

– Ну бо курю, і немало, – що з того?

– Тату, не кури...

– Чому це?

– Коли ти куриш, в тебе з носа йде дим.

І брат їй не поступається, теж за словом в кишеню не лізе.

Одного разу до них прийшла тітонька, така гарна, в неї було біле обличчя і червоні губи. Ця тітонька йому дуже сподобалась, він підійшов до неї і, не вагаючись, запитав, зазираючи в очі:

– Тітонько, а навіщо ви фарбуєте губи?

Вона розсміялася, посадила його собі на коліна і прошепотіла на вушко:

– Це ж гарно... Тобі що, не подобається?

– Ні, – відказав він голосно. – Мені подобається молочний суп. Тільки не з рисом, а з макаронами.

Всі сміялися і потім довго це згадували.

Ось тоді-то брат і сестра зрозуміли, які вони розумні та кмітливі.

Якби тоді цього не сталося, то, можливо, не сталося б ніколи, діти б до цього просто не додумались. Але коли вони відчули себе такими, то страшенно стішилися, аж вибігли на подвір'я і гасали на радіощах, тримаючись за руки й мотаючи головами, як лошата.

І тоді їм захотілося завести собі пташку в красивій клітці.

Бо що з тих білок? Стрибають високо по соснах і не погладити їх, не притулити.

Або, наприклад, зайці: що з того, що вони є, коли їх навіть не бачиш. Сусідський хлопчик, щоправда, мав щастя – знайшов маленьке зайченятко, прив'язав його мотузкою за задню лапу і тепер цілими днями випасає у конюшині.

Але що їм з того зайчика, коли він не їхній?

Вони хотіли мати свою пташку, тримати її в красивій клітці, годувати всім, що трапиться під руку,

слухати, як вона співає, як тріпоче крильми. Вони були розумні та кмітливі діти, що пережили війну, а навколо буяло літо, і їхня зелена хата, і зелений сосновий шум, і зелені луки, поцятковані запашними квітами, і зелене гілля; і руді, як полум'я, білки то шукали у кронах дерев, то гримотіли по даху, нібито грім без блискавки, і кругом було повно світла і сонця, і їм так кортіло мати свою пташку в прекрасній клітці.

І от одного разу вони пішли з татом на прогулянку.

Вони б може й не згадали про ту пташку, якби не почувся пташиний голос серед молодих сосон. Він все пищав і пищав, ніби жалівся, ніби кликав когось, так, як загублене курчатко, тільки голосніше.

– Ну що ж, – сказав тато. – Ви тут постійте, а я піду подивлюся.

Він перейшов через дорогу, перескочив через рівчак і пішов серед сосон на голос того пискляти.

А діти так і завмерли, затамувавши подих, щоб тільки не сполохати пташати. Вони тут же зрозуміли, що це голос їхньої пташки, тої, яка буде співати, дзьобати зерно і тріпотіти крильми у прекрасній клітці.

Тато обережно відхилив соснову гілку, але не встиг: пташка пурхнула на інше дерево. Тато знову підкрався – але знову не встиг. Так він бігав за пташкою від дерева до дерева, а писк пташиний то дужчав, то стихав, і дітям тоді найбільше в світі хотілося, щоб тато мерщій упіймав пташку, і водночас було смішно, що це йому ніяк не вдається.

Вони так і стояли на місці, боялися дихнути і тільки чекали.

І разом зойкнули, коли тато нарешті спіймав її, і тепер писк долинав із його долонь:

– Пі-пі-пііі...

Тут вони побачили пташку.

Вона була строката, як сам світ².

Сірі лапки, закоцюрблені пальчики, гострі кігті – які вони гострі, діти самі пересвідчилися.

Довгий дзьоб, жовтий язик.

Пташка чіплялася гострими кігтями за татів палець, час від часу змахувала крильми, але не могла злетіти, бо тато її не пускав. Тоді вона сердилася, знову махала крильми, хоча була ще замала, щоб літати, і пролетіла б заледве кілька кроків. Проте ця малеча кричала на тата зі злості.

Кричала знову і знову.

Крик цей лунав тривожно.

Але діти, брат і сестра, все одно були щасливі. О, як же вони раділи.

Вони аж підстрибували, приставляли пальці до самого дзьоба, і пташка їх дзьобала, і це боліло. Тоді вони з лементом відсмикували руку і йшли ловити стрибунців. І байдуже, що перед ними пташеня, ще навіть без справжнього пір'я, вкрите якимсь ріденьким зворушливим пухом.

Вони підсували пташеняті стрибунців, мало не вкладали до дзьоба, але воно їх не їло, хоча це, мабуть, смакота для пташок. Пташеня випльовувало їжу, не хотіло навіть скуштувати, лише весь час кричало і пищало, сумовито і неприємно:

– Кіпте! Кіпт! Кіпт каркт!

Попри те діти раділи, бо мали надію, що пташка звикне, перестане скиглити і буде їсти, коли зголодніє.

– Тату, ти зробиш клітку?

– Звісно.

– Тату! Правда ж, вона гарна?

– Правда.

² Тут згадується литовське народне прислів'я: «Дятел строкатий, а світ ще строкатіший».

– А вона звикне до нас?

– Сподіваюся.

– І більше не буде так неприємно кричати?

– Не знаю.

Нічого той тато не знає! Пташка має співати. Хіба це пташеня не пташка?

Але тато все одно казав:

– Не знаю.

Це він жартома. Звичайно, жартома!

Діти будуть любити його, те пташеня, а згодом – не пташеня, а птаха. Смачно годуватимуть, будуть гладити і доглядати. І йому буде добре з дітьми. Ну, не зможе літати, тільки й того. Бо з клітки ж його не випустиш. А як випустиш – шукай вітра в полі. Не можна випускати, нізащо! Ну, не зможе літати – не біда. Зате зможе махати крильми – клітка буде велика, гарна і простора.

– Чого воно так кричить?

– Не знаю, – знов каже тато.

І діти стояли ні в сих ні в тих і не знали, що ще спитати.

Але все одно щасливі.

І всі разом подалися додому.

А ось і клітка вже готова. Така гарна, велика. І пташка в клітці. Їхня пташка у прекрасній клітці. Які там білки, що гасають у верховітті; які там зайці, що пасуться в конюшині на мотузці. Інша справа – пташка. Їхня пташка у клітці!

Над ними, високо вгорі, горить ліхтар під капелюхом. А ще вище, понад ліхтарем, – світиться молодий місяць, тоненький, як серп. І коли замружитись, перед очима починають мерехтіти і кружляти небачені світи – барвисті, як бувають пташки, а пташки барвисті, як ті світи.

Ні... – каже вона і штурхає його під бік. – Тато випустив пташку.

Звісно що випустив, – каже він. – І я знаю, чому вона так кричала, так голосно і неприємно.

– Ага, я теж.

– І як ми зразу не зрозуміли?

– А хіба ми не зрозуміли? Ми ж розумні та кмітливі!

– Ну, то чого пташка кричала весь час?

– Це нам було нецікаво, ми просто хотіли завести собі пташку – щоб вона була наша і сиділа в нашій прекрасній клітці.

Але тато все-таки випустив її, діти це знали достеменно.

Потім вони разом бавились, ловили метеликів і майже забули про пташку, хоча й шкодували, що її більше нема і вже з ними не буде. Вони б і зовсім забули про неї, якби вона знову не подала голос з кущів. І хоч вона цвірінькала те саме: «Квіпт, квіпт», – але зовсім не гидко, значно приємнішим голосом, видно, тепер вона хотіла сказати щось інше і не зупинялась, поки діти не відгукнулися. І аж тоді замовкла. Відлетіла, мабуть.

А тепер високо над ними світився великий ліхтар і обертались небачені строкаті світи.

4

«По дорозі ми не зустріли ніякої дивини, крім кількох летючих жінок, що пурхали в повітрі, як метелики. Погода була чудова³».

– Ха, ха, ха! – вперше за весь час вона розсміялася і перепитала здивовано. – Тітки з крилами?

³ Тут і далі, до кінця розділу, – цитати з книжки Е. Распе «Пригоди барона Мюнхгаузена» (в перекладі Г. Тютюнника).

«Але на сімнадцятий день знялася велика буря. Вітер був такий міцний, що підкинув наш корабель над водою і поніс його, як пушинку, в повітрі! Все вище, і вище, і вище! Шість тижнів шугали ми над найвищими хмарами. Нарешті побачили круглий блискучий острів. Це, звичайно, був Місяць».

– Місяць?! – вона знов засміялася.

«На Місяці все набагато більше, ніж на Землі. Мухи там завбільшки з овець, кожне яблуко не менше, ніж кавун».

– Нічого собі! – вигукнула дівчинка, забувши, де вона.

Він відклав книжку, хотів зробити їй зауваження, але не вимовив ані слова. Він вражено дивився на її відкриті в усмішці передні зубки, на сяючі очі, аж сам забув про вартових. Вони ж не тут! А може, їх і взагалі немає!

І читав далі.

«Гаяти час на їжу місячним мешканцям ніколи не доводиться. Ліворуч на животі є в них особливі дверцята: вони відчиняють їх і кладуть туди їжу. Потім зачиняють дверцята до наступного обіду, а він у них буває раз на місяць. Вони обідають лише дванадцять разів на рік! Це дуже зручно, але навряд чи земні ненажери й ласуни згодилися б обідати так рідко».

Він ковтнув слину, бо сам був давно голодний, і подумав: було б зовсім непогано, якби й собі обідати лише раз на місяць.

– Я теж би так хотіла, – вигукнула вона, ніби вгадуючи його думки. – Але... Сливки теж довелося б класити за ті дверцята? І хліб?

– То й що? Дуже зручно! – відказав хлопчик.

– Та я ж не проти...

«Місячні мешканці виростають просто на деревах. Ці дерева дуже гарні, у них яскраво-червоне гілля. На гіллі ростуть величезні горіхи з незвичайно міцною

шкаралущею. Коли горіхи достигнуть, їх обережно знімають з дерев і складають у льох. Як тільки цареві Місяця треба нових людей, він наказує кинути ці горіхи в окріп. Через годину горіхи лускаються, і з них вискакують готові-готовісінькі місячні люди».

– Там немає лелек! – вона знову засміялася. – Уявляєш? Люди є, а лелек нема! І тому вони такі дивні та смішні, ті мешканці Місяця.

«Очі свої вони можуть виймати і вставляти. Тримавши око в руці, вони бачать ним так добре, наче воно в них у голові. Якщо око зіпсується чи загубиться, вони йдуть на базар і купують собі нове. Тому на Місяці дуже багато людей, які торгують очима. Там раз по раз читаєш на вивісках: "Дешево продаються очі. Великий вибір оранжевих, червоних, лілових і синіх". Щороку в місячних мешканців нова мода на колір очей. Того року, що я був на Місяці, в моді були зелені й жовті очі».

– Не може бути! Це неправда! – перебила вона крізь сміх. – В них що, очі як в іграшок? З кольорового скла?

– Звісно, це неправда, – погодився він.

І діти сміялися до сліз. І зовсім забули, де вони і що коїться довкола.

Вони сиділи, взявшись за руки, і разом раділи і милувалися одне одним.

«Але чому ви смієтесь? Невже ви гадаєте, що я кажу вам неправду? Ні, кожне моє слово – чистісінька правда, а якщо ви не вірите мені...».

5

Може, треба було сказати про сливи?

Про ті дві сливки, які він приніс їй минулого разу.

Тоді він не міг сказати правду і був готовий навіть збрехати, якби вона запитала, бо інакше вона б не їла

тих слив. Бо вони випали з дірки в солдатському ранці, і солдат пхнув їх своїм чоботом. Чобіт цей мав грубу подошву, підкуту залізом. Ним, видно, можна пхнути не тільки сливи. Коли вбивають людей, то такими чобітьми, мабуть, мабуть, спихають мертвих у яму, бо мертві теж нікому не потрібні.

Він тоді сидів, похилившись над своєю скринькою з трьома старими щітками, і все бачив.

Коли солдат відійшов, він зразу схопив сливи і сховав у кишеню. А старий горбань, що сидів з другого боку від дверей, дивився на це і сміявся.

Старому можна сміятися, в нього все значно краще. В нього чотири нові щітки, і дві з них величезні, як для підлоги. До того ж, він має пасту для взуття: коричневу, чорну і білу. Від його пасти аж крутить в носі – так сильно вона пахтить. Так, старому, звісно, ведеться набагато краще, бо він перший знайшов це місце біля солдатської крамнички і наловчився так спритно орудувати щітками та оксамиткою, що й рук не видно. І якби не він, той старий горбань під крамничкою, хлопчик ніколи б не додумався чистити взуття німцям.

Кілька днів стояв він за рогом, спостерігаючи за тим дідком: як він жонглює щітками і оксамиткою, як схиляється мало не до землі, ніби кланяється тим солдатам, ніби хоче облизати взуття, щоб воно блищало ще більше. А часом здавалося, що гнеться він не з власної волі, що це важкий горб хилить його до землі.

Хлопчик довго шукав, поки врешті знайшов три старі щітки, тоді взяв скриньку і прийшов рано вранці до тієї крамнички. Дідок вже сидів на своєму місці і чекав на клієнтів.

Дідок спершу відвернувся, але потім втупився в хлопчика і крикнув:

– Забирайся звідси!

Хлопчик мовчав, ніби це не до нього.

– Згинь з моїх очей, поки я ще добрий! Геть!

Хлопчик мовчав. Він боявся навіть глянути на горбаня і сидів мовчки.

– Зараз як розізлюсь, – загрозливо пробурчав старий. – То розтрощу і твої щітки з тим ящиком, і твої ребра.

Хлопчик далі вдавав, що не чує.

Тоді старий підніс каменюку.

Хлопчик не дивився на нього, але краєм ока зауважив, як той нахилився, взяв каменюку, перекинув її з руки в руку. І розмахнувся. Розмах його був широкий, сягnistий, – аж здавалося неймовірним, що на таке здатна людина, спину якої гне до землі величезний горб. І далі хлопчик не бачив, а лише чув, як розбивається його скринька, як падають щітки на тротуар.

Дідкові жилося набагато краще. Ну звісно!

Але хлопчик все-таки підвівся, хоч тремтів з переляку, позбирав свої щітки, склав скриньку і знову сів.

Старий зиркнув на хлопчика і відвернувся.

– Тепер ти нічогосінько не заробиш, то можеш сидіти собі, – сказав він.

Але хлопчикові у вухах все стояв той грюкіт розтщеного начиння, і він не озвався ні словом.

Насправді він не збирався заробляти гроші.

Він готовий був чистити це страшне, підкуте залізом солдатське взуття, щоб могли попросити їсти раз або два на день. А грошей йому не треба.

Це було найкраще місце для прохача.

Тут стояла крамничка з вивіскою «Тільки для німців», і в ній було все. То чом би й не почистити кілька

пар тих страшних підкутих чобіт? Деінде німці мусили б заплатити за це грішми. А тут можна розплатитися харчами, адже вони завжди виходять з пакунками.

Старому, звісно, набагато краще.

І не тільки тому, що в нього гарна якісна скринька зі спеціальною підставкою для взуття. І не тільки тому, що в нього чотири нові щітки, і дві з них дуже великі, з довгою щетиною, ніби для підмітання підлоги. І не тільки тому, що в нього три пасти для взуття – чорна, брунатна і біла. І не тільки тому, що він перший знайшов це вигідне місце. А ще й тому, що вміє так низько кланятися, ніби хоче облизати взуття, щоб воно блищало ще більше.

Та й це не головне – хоча, може, сам горб гне його до землі. Головне, що горбань вміє розмовляти по-німецьки, та ще й як! Ніби справжній німець:

– *Ich bitte nur einen Augenblick, Herr Offizier*⁴.

– *Bitte Ihren zweiten Schuh, verehrter Herr*⁵.

– *Meinen Sie, dass ich des Verdienstes wegen? Aber nein! Mein Gott, gnädigster Herr! Nur aus Achtung vor Ihrer grossen Nation konnte ich tagelang vom Morgen bis zum späten Abend hier hocken*⁶!

– *Vielleicht mit hell-brauner Wachse, wenn Sie gestatten? Jawohl! Mein Bruder ist rein arisch. Er schickt mir die Wachse direkt aus Leipzig*⁷.

⁴ Будь ласка, секундочку, герр офіцер!

⁵ Другу ногу, будь ласка, пане.

⁶ Ви думаєте, я тут за гроші? О, ні! Боже мій, ясновельможний пане! Повірте, лише з поваги до вашої величної нації я можу сидіти тут день у день, з ранку і аж до ночі!

⁷ Може, пан воліє натерти взуття брунатою пастою? О, чудово! В мене брат – чистий арієць. Він присилає мені цю пасту просто з Лейпцига.

– *Gnädiger Herr, Ihre Schuhe werden schon wieder nagelneu und eine Zierde für neue Marsche sein. Setzen sie sich bloss für einige Augenblicke*⁸.

Але й це ще не все, ніби німецької мови не досить. В горбаня ще було крісло. Велике затишне крісло, у якому можна було відкинутися на спинку і покласти руки на бильця. Надзвичайно зручне крісло.

Ввечері крамниця зачинялася, металеві ролети опускалися на вітрини і двері. Це означало, що пора вставати і йти. І нічого вже не діждешся, хоч би сидів цілу ніч.

Горбань дивився на хлопчика і сміявся.

Потім акуратно складав у торбу хліб – цілу хлібину або й дві, – а ще цукор, цукерки, і маргарин, і ще всяку всячину, і побрязкував пфенігами, і похрускував марками.

Але хлопчикові теж пощастило позавчора – вперше. В солдата подерся паперовий пакунок, і його страшний чобіт штурхнув набік дві сливки.

А сьогодні він, як і щодня, сидів з порожніми руками, нічого не добувши, дивився на старого, що бадьоро складав зароблене в торбу, і думав, що той справді дуже старий, і хоч як широко міг розмахнутися, жбурляючи камінь, проте можна напасти на нього ззаду, коли він буде вертатися додому, вдарити його по голові, схопити торбу і втекти.

Сьогодні в тій торбі було півтори хлібини.

Цілий буханець і ще пів буханця.

А може, навіть більше!

Майже дві хлібини!

⁸ Вельмишановний пане, ваше взуття буде знов як нове, буде окрасою нових маршів. Лише зачекайте кілька хвилин.

Він тремтів, не зводив очей зі старого і мимохіть обмацував свою найбільшу, найважчу щітку.

На той момент із крамниці вийшов останній покупець.

І підійшов до хлопчика.

А той відчув аромат хліба ще здалеку і зрозумів, що в ранці у солдата – хліб. Ранець був дуже важкий, аж обтяжував йому плечі. А хутряний клапан на ранці – сірувато-коричневий, мабуть, вовчий, – аж відстовбурчувався. Хлопчик жадібно вдихав носом і ротом запах хліба, і той солодкий запах розливався по всьому тілу. Очі його примружилися, ніздрі роздimalися, пальці тремтіли.

Солдат поставив важкий чобіт на блаженську скриньку, аж та ввігнулася, і скомандував:

– Чистити!

Хлопчик схопив дві щітки і взявся до роботи.

Великий чобіт на грубій підошві стояв на його ввігнутій скриньці.

Він підвів очі, потер щітку об щітку, але чомусь зволікав. Дивився.

Перед ним вперше стояв брудний чобіт на грубій підошві, підкутий залізом.

Він аж замружився.

– Чистити!

Хлопчик знову потер щітку об щітку і знову не наважився взятися до роботи.

Відкрив очі.

На його блаженській скриньці, яка вже тріщала і розламувалась остаточно, стояв підкутий залізом грубий чобіт на грубій підошві, замащений чимось бурим чи червоним, присохлим, і вкритий іржавими плямами.

– Чистити, сучий син! Чистити, смердючий пес!

Хлопчик все ще тримав щітки в руках, і руки його повисли в повітрі, ніби причеплені за гачки, ніби прив'язані до нього, – він зовсім ними не володів.

Він подумав, що треба відтерти хоч би одну буро пляму, щоб хоч одною плямою стало менше на цьому брудному чоботі і на інших чоботах, скрізь і всюди, на всьому світі. Але сухою щіткою тут нічого не вдієш, потрібна паста. А пасти в нього не було. Була тільки потреба стерти хоч би одну буро пляму.

Він почав збирати слину в своєму голодному роті, старанно смоктав свої щоки і піднебіння, аж поки не назбиралося трохи слини, і, все ще тримаючи руки в повітрі, плюнув на той брудний, підкутий залізом чобіт на грубій підошві, замащений бурою глиною, чи бурою травою, чи бурою грязюкою, чи ще чимось бурим звідти, де такими чобітьми спихають у ями мертвих, бо мертві нікому не потрібні, навіть коли вони ще живі – все одно.

Хлопчик відчув лише удар по голові і більше нічого, почув, як тріщить і ламається його скринька, як падають і розлітаються щітки.

І як сміється старий горбань.

І подумав: Боже-Боже, як добре, що я не сказав їй, звідки в мене ці сливи. Вона б їх не їла, нізащо.

Він лежав на тротуарі й дивився на німця, який зручно розвалився у кріслі горбаня, відкинувся на спинку і поклав руки на бильця, – потім перевів погляд на старого, який так спритно орудував щітками, що й рук не було видно, – потім знову на німця, на його брудні чоботи в червоних чи бурих плямах, на його ранець із відстовбурченим клапаном через те, що хліб не вміщався. Звичайно, там лежав хліб, бо ранець був важкий, напакований.

Ніс і рот хлопчика знову заповонив смачний запах хліба, серце завмерло, в голові запаморочилось, і все його тіло обімліло, ніздрі здригалися, руки тремтіли, на очі навернулися сльози.

І в цьому запамороченні він згадав, що в торбі у старого горбаня теж є хліб, – ціла хлібина, навіть півтори. Старий їх сам акуратно склав.

Півтора буханці хліба.

Може, навіть більше, ніж півтора.

Майже два буханці.

Два буханці хліба.

Навіщо йому стільки?

Треба тільки трохи почекати.

Дочекатися, коли важкі ролети запечатають крамничку зусібіч, коли кругом стане тихо, спокійно, безлюдно. І коли старий горбань врешті рушить додому, можна напасти на нього ззаду, вдарити великою щіткою по потилиці, видерти в нього торбу – і втекти.

Він знову подивився на німця і раптом впізнав його.

Це був той самий німецький солдат, який завжди останнім виходив з крамнички і ніс на плечах вщерть напакований ранець. Він виходив з крамнички зі своїм важким ранцем на плечах і крокував тротуаром, насвистуючи. Звичайно, плювати, що він насвистував. Головне, що він може свистати, коли тільки схоче.

І він свистав.

Звичайно, йому жилося ще краще, ніж старому горбаню.

А чом би й ні?

Чоботи на грубій підошві – топчи, що бачиш.

Ранець напханий під зав'язку – жери, скільки влізе.

І насвистуй собі на втіху.

А що? Дорога далека, німець не поспішає. Він іде вулицею, потім звертає біля зруйнованого будинку

на таку вузьку вуличку, де і вдвох непросто розминутись. Німець ніколи не поспішає, і хлопчик, закинувши за плечі свою скриньку з трьома старими щітками, завжди може побігти навпростець через руїни і підстерегти його на тій вузькій вуличці.

Так вони й перестрілися вперше. Правда, тоді хлопчик ще не чистив взуття. Він побачив німця, дочекався, коли той дійшов до найвужчого місця, подер на собі сорочку, вимастив обличчя грязюкою і вийшов до німця із простягнутою рукою.

– Поможіть бідному сироті! Не дайте померти з голоду!

Німець зупинився, примружився.

– Брот, брот, – тягнув руку хлопчик.

Німець раптом стрепенувся, моргнув, плеснув його по плечу.

– Я дам тобі цукерок!

Він скинув ранець, спер його на камінь і розкрив. Там на узбіччі якраз лежав великий круглий камінь, стесаний зверху, аж наче відшліфований. Зашелестів папір, німець кинув щось до рота, прицмокнув, і далі вовтузився над ранцем, стоячи спиною до хлопчика.

І все ж німець не здурив. Показав великого цукерка в гарній барвистій обгортці, такий яскравий. Хлопчик несміливо простягнув руку, німець обережно поклав того великого цукерка йому на долоню і сказав:

– Смачно! Шоколад!

Хлопчикові не хотілося цукерка, він би ніколи не попросив і навіть не подумав би про нього. Але фантик був дуже гарний і спокусливий, і він подумав, що ввечері, коли вона відлічить останній крок і вони обоє приземляться у своїй безпечній схованці, він візьме її долоню і покладе велику смачну шоколадку.

І не скаже, звідки вона взялася, бо хіба це важливо? Хай собі їсть на здоров'я.

Хлопчик якось мимоволі, механічно кивнув німцеві на знак подяки, і ще кілька кроків ніс гостинця на витягнутій руці, а потім, видно, вирішив покласти в кишеню і стис в долоні – і раптом той красивий барвистий фантик сплюснувся і злипся. Хлопчик не вірив своїм очам, знову розтис кулак, подивився – і насилу зрозумів, що тримає лише порожній папірчик і більше нічого.

– Ха-ха-хааа! – розлягалось серед руїн. – Ха-ха-хаааа! Ходи сюди, я ще щось тобі дам!

Німець сидів на стесаному камені й заливисто сміявся, так весело і нестримно, що хоч забудь про все і смійся разом із ним, аж за живіт хапайся.

Хлопчик викинув фантик і пішов вперед тим вузьким провулком, озираючись на солдата, що сидів на стесаному камені коло свого ранця і реготав, відтак дістав цигарки, запальничку і закурив.

Солдат робив так завжди: виходив з крамнички, підходив до великого каменя, сідав на нього, ставив коло себе ранець і закурював цигарку. Він нікуди не поспішав, і жилося йому, очевидно, набагато краще, ніж горбатову дідкові.

Тепер, коли прийшов чистити чоботи на грубій підшві, вкриті брунатними плямами, німець не впізнав хлопчика. Натомість хлопчик впізнав його, сидючи на тротуарі зі своєю скринькою і старими щітками.

Хлопчик відразу впізнав його, хоча вони лише раз бачилися зблизька.

Зазвичай, коли німець рушав неспішною ходою до стесаного каменя, хлопчик стрілою мчав туди навпрошки через руїни і прибігав значно раніше. Над

каменем височіла стіна зруйнованого будинку – на цю стіну видряпувався хлопчик. І примощувався в такому місці, де його ніхто не міг побачити, а він бачив усе, весь той вузький провулок, і всю дорогу стежив за німцем: як той ішов собі посвистуючи, як потім сидів на камені й курив, як підводився і прямував далі. Та він того німця впізнав би з тисячі!

Німець ішов геть, а хлопчик ще довго сидів на стіні.

Ні, він нічого поганого не замишляв, він просто бавився. Коли німець відходив досить далеко, хлопчик починав метати дрібні камінці у той великий стесаний камінь. Спершу ніяк не міг поцілити, куди хотів. Але згодом натренувався і став кидати влучно. І брав уже не дрібні камінчики, а більші, щораз більші, а потім і справді великі, ваговиті. І майже кожен пожбурений камінь потрапляв просто в центр стесаної верхівки того величезного каменя під стіною.

Набавившись досхочу, він спускався в провулок, збирав розкидане каміння і навіть рукавом витирив камінь, щоб на ньому завжди було приємно сидіти.

І німець знову сідав там. Він завжди там сідав.

Так і тепер – він прийшов і сів.

Коли старий горбань почистив йому чоботи, німець штурхнув ногою уламки хлопчикової скриньки, підібрав з тротуару розкидані щітки, розбив їх та й пішов.

Горбань коротко реготнув і вклонився німцеві.

Тепер хлопчик мусив поспішати. Німець вже далеко зайшов. Проте сьогодні хлопчикові було значно легше бігти – без скриньки та облізлх щіток, – і він все-таки встиг.

Коли хлопчик видерся на стіну біля стесаного каменя, німець якраз повернув у вузький провулок.

І ось він сів на своє звичне місце. Поставив збоку ранець. Щось насвистуючи, дістав цигарку. Підкурив запальничкою. Дим здіймався вгору вздовж стіни і лоскотав хлопчикові ніздрі, та не міг перебити той запах, що долинав із ранця.

І хлопчик, припавши до стіни зруйнованого будинку, аж потягнувся ротом і носом назустріч цьому запаху, аж серце завмерло і запаморочилося в голові, знову, як колись, і все тіло наче обм'якло, ніздрі здригалися, повіки опустилися і руки тремтіли. І раптом він стрепенувся: злякався, що ось такий розслаблений та обімлілий він не зможе сьогодні скінчити свою щоденну гру – поцілити найбільшим каменем у центр стесаного каменя вниз.

Саме там, в центрі каменя, виднілася голова солдата в пілотці набакир.

Хлопчик обома руками обхопив важку каменяку, що лежала найближче, – може, приготована заздалегідь, а може, завжди тут була. Але руки не слухалися, і він дуже боявся не закінчити гру. Потім він знову вдихнув запах хліба всім ротом, заплющив очі, побачив ті великі чоботи, ті грубі підшви, ті брунатні чи то червоні плями, підніс камінь – і кинув, як завжди.

І все.

Просто кинув і почув, як гупнуло.

І ніби крик.

А може, це причулось?

Знову його замлоїло, знову затремтіли пальці, але він переборов себе, нахилився і глянув вниз.

Здавалося, там хтось лежав, – а може, привиділось? Ні, там не було нікого, лише ранець пахтів, спертий об стіну, і вилискував буруватим хутром.

Хлопчик ніяк не наважувався злізти і забрати той ранець. Аж раптом уявив, що може прийти старий горбань і все забрати собі. О! Якщо він прийде, то справді все забере, і крихти не залишить! Скаже:

– То це ти? Ти тут грався? Так, звісно, хто ж іще. То зробимо так: гра – твоя, а ранець – мій. Правильно? Цссс...

І тоді хлопчик стрибнув вниз, за ним покотилось каміння. Він дуже квапився і вмить опинився у вузькому провулку біля стесаного каменя просто перед ранцем.

І знову серце завмерло від дивного запаху, голова пішла обертом і все тіло наче обімліло.

Це хліб так пахне?

Чи то вже не хліб?

А може, все-таки хліб?

Чи зуміє він збрехати, коли вона запитає, звідки в нього стільки свіжого хліба?

А може, не запитає?

А якщо все-таки запитає?

Він сам не знав – підійти і взяти ранець чи краще ні...

Якби він напав ззаду на старого горбаня, якби стукнув його найбільшою щіткою по голові, то просто видер би в нього торбу і втік.

У тій торбі було півтори хлібини.

А тут – значно більше.

Він і досі мав багато секретів, а тепер ось додався ще один.

То взяти ранець чи ні?

Він стояв у вузькому провулку, похиливши голову, його руки звисали, ніби мотузки, ніби цвяхи прибили йому до плечей, і ті руки-мотузки на них теліпалися.